

**Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskuse
aastakonverents 2006**

Tsensuur ja enesetsensuur

Ettekannete teesid

1.-2. novembril Rõuge vallas Koke Külalistemajas

Tartu 2006

Koostaja Piret Voolaid

Keeletoimetaja Luule Krikmann

Küljendaja Eva-Kait Kärblane

Üldteema “Tsensuur ja enesetsensuur” (kontroll ja enesekontroll) all käsitletakse tsensuurinähtusi, mis hõlmavad teksti ja professionaalse kunsti kõrval teiste tsensuuriliikide ehk religioosse, korporatiivse, moraalse, poliitilise ja majandustsensuuri käsitlusi ning reaktsioone tsensuurile.

Eelistatud perioodid on sotsialism ja postsotsialism, kuid arvestades, et tegemist on vana nähtusega, vaadeldakse laiemat ajaloolist tausta loomiseks ka varasemaid perioode.

Mitmetes riikides on hiljuti laiemat diskussiooni tekitanud seadusandlikud katsed piirata ja tsenseerida interneti, sh kehtestada sealses keskkonnas naabrivalve ja enesetsensuuri mehhanismid. Kas blogide, erakirjade ja kommentaaride ümber puhkenud skandaalid on seotud kommenteeritute häiritud eneseuhkusega või on mureks moraalsete, religioosete ja poliitiliste normide rikkumised?

Käsikirjade ja raamatute kõrval on läbi aastasadade tsenseeritud professionaalset kunsti, mis on omakorda vallandanud loojate enesekontrolli mehhanismid. Missugused need on? Kas see suunab looma keerukama koestikuga tekste? Või hoopis kasutama mimikrit, eel- enesetsenseerima oma töid? Range tsensuur on kehtinud ka teaduse ja tehnoloogia saavutuste kohta, mille valgusel võime küsida, missugune on teadlase enesetsensuur.

Lisamõtlemist

USA viimase viie aasta enamtsenseeritud raamatute esisajas on loetletud Mark Twaini “Tom Sawyer” ja “Huckleberry Finn”, John Steinbecki “Hiirtest ja inimestest”, J. K. Rowlingu Harry Potteri seeria, J. D. Salingeri “Kuristik rukkis”, Eve Merriami “Halloweeni ABC”, Margaret Atwoodi “Teenijanna lugu”, Harper Lee “Tappa laulurästast”, Daniel Keyesi “Lilled Algernonile”, Aldous Huxley “Hea uus ilm”, Kurt Vonneguti “Tapamaja, korpus viis”, William Goldingu “Kärbeste jumal” jm tuntud, hinnatud ja klassikasse kuuluvad teosed.

Konverentsi veebilehekülg

<http://www.folklore.ee/tippkeskus/tsensuur/>

Konverentsi korraldajad on Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus, Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakond

© Eesti Kirjandusmuuseum

ISBN-13: 978-9949-418-62-6

ISBN-10: 9949-418-62-3

Märkmeid elulugudest ja tsensuurist

Rutt Hinrikus, rutt@kirmus.ee

Enamik elulugusid (nii biograafiad kui ka autobiograafiad) on läbinud tsensuuri kui informatsiooni kontrolli. Biograafilistes teatmikes on teksti kontrollijaks selle koostaja või tellija, sageli töötavad nad käsikäes. Autobiograafilises tekstis tegutseb üldjuhul sisetsensor. Sisetsensori sisselülitamise põhjused on enamasti poliitilised või moraalsed. Ettekandes keskendutakse mitmesugustes autobiograafilistes tekstides ilmnevale sisetse-nsuurile.

Eesti varasem ajalugu ajalehekommentaatorite teha?

Tõnno Jonuks, tonno@folklore.ee

Vaatan ettekandes mõne Eesti ajaleheartikli põhjal markantsemaid näiteid artiklite kommenteerijate arusaamast Eesti ajaloost. Keskendun just markantsetele näidetele, mis toovad selgemini kui teised välja olulised allikad, mida peetakse Eesti ajaloos taunimis- või hindamisväärseks. Erilisema tähelepanu all on kaks suurt teemat: muistne vabadusvõitlus ning muinasaegne ideoloogia. Mõlemad omavahel tihedalt seotud teemad on kommenteerijatele südamelähedased ning põhjustanud elavat vaidlust koos nõudega tsensuuriks.

Kammitsetud Kristian Jaak Peterson. Tsensooritöö ning tõlkija enesetsensuur Kr. Gananderi – Kr. J. Petersoni “Finnische Mythologie’s”

Risto Järv, risto@folklore.ee

27. septembril 1820 allkirjastab Kr. J. Peterson Kr. Gananderi usundialase teose “Mythologia Fennica” (1789) ümbertöötatud tõlke “Finnische Mythologie” eessõna. Oletatavasti on teose käsikiri olnud sel ajal trükivalmis. Vastavalt toonasele tavale jääb see ootama läbivaatamist tsensuuris; hiljemalt 14. detsembril 1820 on käsikiri olnud Tartu ülikooli tsensuurikomitees – O. W. Masing kirjutab K. G. Sonntagile, et tsensuurikomitee kõik liikmed peale pastor L. W. Moritzi olid käsikirja avaldamise poolt. Eesti keele lektor Ludwig Wilhelm Moritz on selgitanud, et teda pahandas iseäranis Jeesuse, neitsi Maarja ja pühakunimede kõrvuseadmine paganausu jumalustega. “Tema kui teoloog saavat seda teost ainult eitada” (M. Lepik, *Eesti Kirjandus* 1932: 373–374). Trükiluba saadakse alles 30. jaanuaril 1822 – ning seda Moritzi soovitud kärbetega.

“Finnische Mythologie” tsenseerimisprobleemidele viidatakse enamikus käsitlustes, kus teosest juttu. Paraku pole Tartu tsensuriarhiivi materjalid neist aastaist – nagu ka teose algkäsikiri – säilinud. Seepärast on saadud vaid nentida, et mingil määral on tsensuurikomitees tehtud käsikirja kärpeid, kuid raske on olnud teha täpsemaid oletusi tsensooritöö ulatuse kohta. Ettekandes püütakse “Mythologia Fennica” ning “Finnische Mythologie” võrdluse põhjal hinnata, milline osa ainesest võiks olla tsensooritegevuse tõttu “Finnische Mythologie” lõppvariandist välja jäänud. Peatutakse “Finnische Mythologie” tavatult pika tsensuuri takerdumise mõnedel võimalikel põhjustel.

Lisaks välisele tsensuurile võib originaali ja ümbertöötatud tõlget võrreldes aga leida “Finnische Mythologie’s” veel ühe tsensuuriliigi ilminguid – nimetagem seda noore kirjamehe enesetsensuuriks. Leidub kohti, kus Peterson ei pea võimalikuks (ise sellele tähelepanu juhtides) originaali väljendusviisi täpselt järgida.

Vahendajad ja kohandajad. M. J. Eiseni rahvaluulekogu lugemisi

Katre Kikas, katreki@folklore.ee

Ettekande teemaks on erinevad lugemised ja ülelugemised, mida võib näha Eiseni rahvaluulekogu lehekülgedel (kogujate kommentaarid ja kaaskirjad, materjalide liigendus, nummerdused ja ülenummerdused, materjalide paigutus köidetesse ning muude lugejate poolt leheservadele tehtud märkused), ja lugemised, mis ühel või teisel viisil neist lehekülgedest lähtuvad (registrid, kartoteegid, erinevad koopiapid, digitaalarhiivid).

Peaküsimuseks on erinevatest aegadest pärinevate lugemisjälgede vastastikused suhted (täpsustused-konfliktid), nagu ka see, kuidas need jäljed originaalide tõlgendusi ühes või teises suunas mõjutanud on – ning ka edasi mõjutavad (mis tõuseb esile, mis suletakse süsteemist välja). Ühelt poolt on iga lugemine teksti kohandamine lugejaga, teisalt lähtuvad lugemised sageli mingitest vahenduslikest eesmärkidest – kuidas lugeda/kohandada tekst selliseks, et ta oleks järgmistele lugejatele vahendatav ning vahendatuna mõistetav. Siinjuures pole küsimus mitte üksnes üksikindiviidide isiklikes eelistustes, vaid arhiivi piirides. Michel Foucault on kirjutanud, et arhiiv pole mitte niivõrd see, mida üks või teine kultuur on öelnud, kui see, mida konkreetsetes kultuuris (diskursiivses süsteemis) võimalik öelda on. Arhiiv on “selle seadus, mida võib öelda, süsteem, mis valitseb lausungite kui ainuliste sündmuste ilmumist [—] Arhiiv pole see, mis hoiab alal lausungisündmust, hoolimata tolle esialgsest pagemisest, ja säilitab tulevastele mäludele tema põgenikustaatus; arhiiv on see, mis defineerib juba eelnevalt, päris lausungisündmuse juure juures ja kujul, milles lausungisündmus end esitab, tema lausutavuse süsteemi” (Foucault 2005: 116).

Ent kuna ma vaatlen erinevate lugemiskihtide omavahelisi suhteid, on Foucault' nägemusest (mis lähtub ühe lugemiskihhi üliluslikkusest) mõnevõrra tulusam võtta aluseks Renate Lachmanni mälukäsitlus. Nimelt on Lachmann kasutanud mälu kirjeldamiseks palimpsesti metafoori: “Pärast seda, kui juba kirja pandud märgid on maha nühitud või kraabitud, kasutatakse kultuurikirjutuspinda uute tekstide loomiseks, kuid see nühhkimine või mahakraapimine pole kustutamine – vanad märgid ilmuvad uuemate ja kõige uuemate vahel nagu eraldatud teksti osad, millegi tervikuna hoomamatuks jääva fragmendid” (Lachmann 1997: 24). Oma ettekandes vaatlen ma sellest palimpsesti metafoorist lähtuvalt Eiseni rahvaluulekogu – küsimus on nii reaalses mahatõmbamistes/väljarebimistes (nõukogudeaegne tsensuur) kui ka mõnevõrra süütumalt tekitatud väljajätetest (näiteks puuduvad kogujate kaaskirju sisaldavatel lehekülgedel sageli numbrid). Palimpsesti metafoorist lähtudes muutub küllaltki kõnekalt ka mikrofilmide staatus – nad ei jäädvusta mitte üksnes üht konkreetset ajahetke originaalkäsitluse arengus (juurdekirjutused/mahaarvamised, mis selleks hetkeks teoks tehtud), vaid nad ka hägustavad tuntavalt originaalide ja juurdekirjutuste suhteid (filmil on üleskirjutaja ja arhiveerija poolset nummerdust keerulisem eristada) – seega aitavad mikrofilmid kaasa mingi originaalmaterjalide arengujärgu autentiseerimisele.

Oluline on ka M. J. Eiseni rahvaluulekogu asend üldisemas arhiivikontekstis – tõlgendused, lugemisviisid, mis lähtuvad erinevate arhiiviosade erinevast väärtustamis- ja läbiuuritavusastmest. Näiteks kirjutab Jan Assmann, et kultuuriline mälu eksisteerib kahes erinevas modaalsuses: “Esiteks potentsiaalsusena arhiivis, millesse kogutud tekstid, kujutised ja tegutsemisnormid moodustavad absoluutse horisondi, ja teiseks aktuaalsusena, millega iga kaasaegne kontekst asetab objektiveeritud tähenduse oma perspektiivi, tähtsustab seda omal moel” (Assmann 1995: 130). Sellest eristusest lähtuvalt on küllaltki huvitav topelttekstide staatus (näiteks Hurda ja Eiseni rahvaluulekogudes olevad paralleeltekstid) – ühed tekstid tõstetakse aktuaalsesse kultuurikäibesse, samal ajal kui dublikaatidena mõtestatud suletakse sellest käibest välja potentsiaalse kultuurimälu valdkonda. Küsimus pole mitte teatud tekstide sisemistes omadustes, vaid pigem lugemisviisides, mida rakendatakse. On ju näiteks “Kultuurisemiootika teesides” väljendatud ideed, et kui “periodidel, mil kultuur intensiivselt mõjutab välissfääri, ta omandab endasarnast, s.t mis tema seisukohast on hoomatav kultuurifaktina, siis ekstensiivse arengu etappidel omastab ta tekste, mille dešifreerimiseks tal vahendid puuduvad” (Ivanov, Lotman jt 1998: 65). Minu ettekanne ongi katse neid erinevaid

kultuurifaktidena dešifreerimise etappe ühelt poolt lahti harutada, teisalt aga vaadelda nende palimpsestlikku koostoimimist.

Kirjandus

Assmann, Jan 1995. Collective Memory and Cultural Identity. – *New German Critique* 65, 125–133.

Foucault, Michel 2005. *Teadmiste arheoloogia*. Tartu Ülikooli kirjastus.

Ivanov, V. V., Lotman, J. M., Pjatigorski, A. M., Toporov, V. N., Uspenski, B. A. 1998. *Kultuurisemiootika teesid*. Tartu: Tartu Ülikool.

Lachmann, Renate 1997. *Memory and Literature. Intertextuality in Russian Modernism*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.

Pidalitõbine tekst. Ohtlik kirjutamine ja selle peidupaigad Jaan Krossi loomingus

Tiina Kirss, tiina.ann.kirss@ut.ee

Kui hallid lehekused Balthasar Russowi kirjutuspuldil hõljuvad poliitiliselt lõhestatud ajastu risttuultes ja “Keisri hullu” päevikupidaja Jakob Mättik teadvustab pikkamööda oma üleskirjutuste kasvavat ohtlikkust, siis Jaan Krossi üleminekuaja romaanis “Väljakaevamised” on Toompea varemetest leitud keskaegne käsikiri otseselt ja füüsiliselt nakatav. Kirjutiste füüsiline saatus, nende haprus ja hävivus, ebakindlad laekad ja peidupaigad, kuhu neid üritatakse paigutada, on niihästi ajaloolisest taustast tulenev teema kui ka ajaloolise romaani žanriomane võte.

Ettekande esimeses osas käsitlen erinevaid viise, kuidas Jaan Krossi ajaloolistes romaanides käsitletakse inkrimineerivaid tekste ja kirjutamise ohtlikkust, kirjutaja ja tsensuuri suhteid, ja n-ö pöördtoolitunde, kus tegelased seisavad näotsi “enesetsensuuri” ja “siseeksiili” probleemaatikaga. Teiseks vaatlen Krossi enda praksist köieltantsiva tõlgina tsensori ees, analüüsides tema suhet Béranger’ luule, isiksuse ja ajastuga.

Traditsiooniline pärimusgrupp võimu haardes: vastuhakk ja kohanemine

Anu Korb, korb@folklore.ee

Ettekandes käsitletakse u 1803. aastal asutatud vanima Lääne-Siberi luteriusuliste asunduse ühe pärimusgrupi – Rõžkovo *virulased* (gruppi kuuluvad kohalikud eestlased ja soomlased) – sünni ja ristimisega seotud kombestikku tsensuuri ja enesetsensuuri vaatevinklist. Materjal põhineb autori välitöödelt aastatest 1999, 2000 ja 2004. Küsitletud naised olid sündinud aastatel 1913–1933 ning oskasid eesti keelt. Lisaks valdasid nad suhtlustasandil veel kaht või kolme keelt, sealhulgas vene keelt. Küsitletud naiste fertiilne iga jäi ajaloo murrangulisse Teise maailmasõja eelsesse ja järgsesse aega Nõukogude Liidus. Naised jagasid minuga avameelselt omaenda ja oma lähedaste lapse sünni ja ristimisega seotud kogemust ning sellega seotud üksikisiku ja pärimusgrupi ning ametliku riigivõimu esindajate vastasseisu. Kuigi eakad informandid olid ilmselt üht-teist oma teadmistest juba unustanud, oli ajakohane just nüüd neid küsimusi esitada. Enne 1990. aastaid poleks põhiosa küsitletutest riigivõimu ja pärimusgrupi suhteid lahkama nõustunudki.

Inimese eluring sünnist surmani on traditsioonilises pärimusgrupis suuresti kogukonna kontrolli all, kus normide täitmist suunavad vanemad elukogenud naised. Küsitletute emad olid oma lapsed sünnitanud kodus külaäämaemanda toel, enamasti saunas, kõrvaliste pilkude eest varjatult. Meditsiinisüsteemi arenedes aga oli sünnitamine kogukonna kontrolli alt väljumas. Naised olid silmitsi dilemmaga – kas usaldada rajoonihaiglat ja kogukonnast väljaspool seisvat võõrast arsti ning ühtlasi toimida riigivõimule meelepärastelt või ametlikku meditsiinisüsteemi ignoreerides jätkata traditsioonilisel moel.

Enamgi probleeme tekitas enamlaste võimuletuleku järel, mis päädis vaimulike jälitamise ja koguduste vara konfiskeerimisega, laste ristimine. Küsitletute esivanemad olid ristimisse suhtunud kui enesestmõistetavasse ning hädavajalikku toimingusse. Rahvauskumuse kohaselt ei tohtinud ristimata last üksi jätta ning ristimisega loodeti last varitsevad ohud minimeerida. Samas on asunike luterliku kasvatusena kaasa saadud usutunnistusel olnud oluline roll nende identiteedi kujunemisel. Kristlikus traditsioonis andis ristimine lapsele eluõiguse ja tähendas tema vastuvõtmist inimühiskonda.

Muutunud oludega tuli paratamatult kohaneda. Kui lõpuks suutis riiklik meditsiinisüsteem koduse sünnitamise peaaegu välja tõrjuda, siis lapsi ametliku ideoloogia surve all ristimata ei jäetud. Pastorite väljasaatmise järel hakkasid lapsi ristima külaelanikud, traditsiooni tundvad vanemad naised. Ristimistalitust hakati toimetama poolsalaja, võimude eest varjatult.

Delfist, Langist, leimist ja muust

Arvo Krikmann, kriku@folklore.ee

Ettekanne kavatses põgusalt puudutada järgmisi allteemasid.

1. Leimi mõistest ja etümoloogiast.
2. Eellugu: Olev Hannula juhtum (2003–2005).
3. Eesti Ekspressi (Kalev Kesküla, Tiina Kaalep) jt leimivastased väljaastumised septembris-oktoobris 2005.
4. Rein Langi nn Delfi seaduse eelnõu algvariant (28. oktoober 2005).
5. Langi eelnõu ümber puhkenud poleemika (artiklid ja kommentaarid): argumendid *pro et contra*, nende sagedussuhted; sõnavõtude retoorikast ja fraseoloogiast.
6. Leimiseaduse eelnõu vahe- ja lõppvariant.
7. 2006. aasta presidendivalimiste kampaania kui veenev näide leimiseaduse ebaefektiivsuse/mõttetuse kohta.
8. Delfi kommentaariumide “sotsiaalse representatiivsuse” probleemist.

Tsensor “Suletud ümbrikus” sobramas

Janika Kronberg, janika@kirmus.ee

Kirjastuse “Loodus” romaanivõistlus 1934. aastal virgutas autoreid looma “kogu senist eesti algupärast proosat ületava romaani” ning pani sellise teose autorile auhinnaks välja 10 000 krooni ehk miljon senti. Žürii (koosseisus J. Roos, E. Hubel, A. Oras, H. Raudsepp, J. V. Veski, H. Visnapuu, P. Hamburg) ei leidnud võistlusele laekunud 37 töö hulgast ühtegi nii kõrgele ootusele vastanud käsikirja ja auhind jäi välja andmata. Mõned silmapaistvamad teosed küll ilmusid, peaaegu kõigi võistlustööde katkenditest koostati aga autorite kirjaviisi muutmata ja nende loal raamat “Suletud ümbrik” (K./Ü. “Loodus”, Tartu 1934; 223 lk). Järeeltsensuuri korras konfiskeeriti raamat Tartu-Võru rahukogu otsusega ja kirjastajat Hans Männikut ähvardas kuni aastane vanglakaristus.

Miks?

Põhjusena toodi esile raamatu moraalivastane sisu ja nilbus. Paradoksaalsel kombel aga kinnitas “naturalistliku suguelu füsioloogilise ja psühholoogilise käsitlemisega” kõige enam silma paistnud ja sellega ka raamatu konfiskeerimisele otsust põhjust andnud Juhan Juhkami varjunime all esinenud autor, et tema teos “Veri” (käsikirjas 811 lk) on kirjutatud “kõlbla eesmärgiga” ja pühendatud paremale tulevikule.

Uurimise käigus tuvastati, et raamatu koostaja oli P. Hamburg. Kohtus esinesid tunnistajatena Fr. Tuglas ja H. Raudsepp. Kirjastaja Hans Männik mõisteti õigeks, kuid talle heideti ette ebaprofessionaalsust, raamatule aga madalat esteetilist taset, millesse Tuglase hinnangul haritum lugeja võis ka huumoriga suhtuda.

Kontrollimehhanismid ja loitsud

Mare Kõiva, mare@folklore.ee

1928. aastal kirjeldas rahvaluulekoguja oma päevikus tüüpilist kogumisseika:

“Talus aitas terve perekond kaasa, kuid vanaperemees ei avaldanud siiski kõike, mis teadis, eriti, mis puutus nõidumisse. Nagu järgmistes peredes selgus, uskuvat vana Simmu ise nõidumist ja tarvitavat veel mitmesuguseid võtteid nõidumise vastu.”

Seesuguste traditsiooniliste teadmiste, nagu veelgi rohkem uskumuslike keeldude, õiguslike piirangute ja kindlalt piiritletud vabadusastmega pärimusliigi – loitsude – edasiandmisel ja üleskirjutamisel järgitakse eeldatavalt erinevaid strateegiaid. Käesolevas ettekandes keskendun sellele, missugused kontrollimehhanismid kehtisid/kehtivad rangete piirangutega liigi puhul. Kuna loitsutekste on arhiivi jaoks kirja pandud tuhandeid, nii üksiktekstide kui ka seeriatena, samuti nendega seotud hoiakuid ja uskumusi, siis annab materjal koos kogumispäevikutega hea võimaluse jälgida pärimuse esitamist ja jäädvustamist tsenseerivaid toimetamismeid.

1. Kas võime loitsude puhul eeldada C. Bellist lähtudes, et rituaalid kontrollivad inimesi ja manipuleerivad nendega?

Kas on tõene väide, et traditsionalism, võim ja rituaalse jõu dramaturgia minimeerivad inimese vabaduse ja õigused?

Kas kirjaliku ja suulise pärimuse enesekontrollimehhanismid on erinevad?

Kas päritud loitsude enesekontrollimehhanismid erinevad rituaali käigus memoreeritud tegevuse ja tekstide omadest?

Kas ja kuidas mõjutasid Teise maailmasõja järgsed ideoloogilised suhtumised loitsude esitamist ja kogumist?

2. Selle kõrval vaatlen lühemalt, mis on mõjutanud professionaalset folkloristi-üleskirjutajat või publitseerijat. Tundub, et loitsude puhul on mõjutanud ametlik tsensuur, väga tugevalt aga üldised hoiakud selle kohta, mis on folkloor, mis on usund, mis kuulub suurte kirikute kaanonisse ja seega mitte folkloristikasse, mis on rahvapärane, mis on rahvuslik folkloor jne.

Huumori piirid Taani pilapildiafääris

Liisi Laineste, liisi@folklore.ee

Tsensuur on demokraatlikus kontekstis negatiivse konnotatsiooniga mõiste, ometi rakendub see ka tänapäeva läänelikus ühiskonnas, on implitsiitseks nõudeks, mida ühelt poolt tingib eetikakoodeks, teisalt meediakanali omanike või reklaamistjate väärtushinnangud.

Demokraatliku ühiskonna maailmapildis juurdunud ettekujutus näitab meediat kui sõnavabaduse sõltumatut lipukandjat. Meediadiskursus on omamoodi vastasseisus kõigi võimuinstitutsioonidega. See positsioon justkui kohustaks provotseerima võimalolijaid, väärtushinnanguid, moraalnorme; julgema välja öelda oma arvamust ja tegema seda viisil, mis jääb hea maitse ja eetikatunde piirile, või taotluslikult, väljakutsuvalt ületab seda. Vaba sõna vastuhakk on integreeritud ühiskonna mudelisse ning koomiksikultuur, ajalehtede päevakarikatuurid jms on Lääne ühiskonnas selle aktsepteeritud ja igati soositud väljendusvormiks.

Olukord, kus miski pole piisavalt püha ja tsenseeritud, et selle üle ei võiks nalja visata, võib põhjustada aga kultuurilisel tasandil tõsiseid konflikte. Nii sai võimalikuks karikatuuriskandaal, milles hulk mittemidagiütlevaid ja isegi mitte eriti vaimukaid pilapilte saab järsku – kelle jaoks sõnavabaduse, kelle jaoks aga ülimalt häbematus või provokatsiooni – sümboliks. Peale meediakajastuse uudistes ja arvamusedartiklites leiab aset üsna intensiivne “karikatuurisõda”, milles vastast või olukorda karikeerivate piltidega astuvad üles nii moslemid kui ka läänemaailm. Ettekande empiirilises osas käsitletakse karikatuure, mis kajastavad avaldatud karikatuure ja sellele järgnenud sündmusi, kommenteerivad mõlema poole käitumist ja väljendavad nende seisukohti. Kirjeldan, milliste vahenditega ja millistel teemadel võetakse sõna nendes nn metakarikatuurides.

Karikatuuriafäär on ka muul moel tähenduslikuks teemaks, tekitades diskussiooni mitte ainult sõnavabaduse ja tsensuuri teemadel, vaid kutsudes üles arutlema ühiskonna tolerantsuse, kogukonna väärtuste, eetika ja tsensuuri, assimilatsiooni/vastasseisu jm sotsiaalsete protsesside, aga ka huumori piiride probleematikat. Käesolevas ettekandes avatakse tsensuuri mõiste kaudu huumori olemust. Vaadeldakse huumorit kui tsensuurist toituvat nähtust, arutledes selle üle, kus ja millal ning kelle jaoks algab huumor, millest sõltub selle tajumine ja mil määral on huumor teadlik sõjastrategia või süütu ohver selles vastuolulises afääris.

Enesetsensuur ja mütopoeetiline tekstiloome nganassaani šamaanirituaalis

Aado Lintrop, aado@folklore.ee

Šamaaninarratiive uurides järeldasin aastaid tagasi, et tulevane šamaan viib oma nägemused traditsiooniga kooskõlla kahes etapis toimuva protsessiga: kõigepealt tõlgib ta oma visioonid sõnade keelde (nimetab või mõistatab need ära), seejärel aga annab neile veelgi traditsioonilisema vormi neist laulmise või jutustamise teel. Sellise protsessi puhul mängib mütopoeetilise teksti kujundamine kuulajaskonna reaktsioonide kaudu toimiva tagasiside abil väga olulist rolli. Nimetasin nähtuse pärimuslikuks kontrolliks. Teemat edasi arendades võib väita, et pärimusliku kontrolli orgaaniliseks osaks on enesetsensuur, mida tulevane šamaan rakendab nii oma visioone tõlgendades kui ka neist jutustades, arvestades ühelt poolt oma mütoloogia-alaste teadmiste ja ettekujutustega ning teiselt poolt kuulajate arvamuste ning arusaamadega. Kuna šamaani tegevus on orienteeritud publikule, keda ta pidevalt peab veenma oma võimetes ja kompetentsis, jääb pärimuslik kontroll koos enesetsensuuriga tema toiminguid ja sõnu alati mõjutama.

Oma ettekandes vaatlengi mõningaid enesetsensuuri väljendusi kahes 1989. aastal jäädvustatud Tubjaku Kosterkini šamaanirituaalis. Väidan, et šamaani kasutatud viited nõukogude võimule, Leninile ja parteile, komsomolile jne lähtuvad arvatavasti poliitilisest enesetsensuurist, mis tõenäoliselt seostub 1940. aastate lõpus läbielatud vangistusega. Näiteks:

*Lenini poolt asutatud
ja täna hingav
Lenini partei nimi,
Lenini komsomol.
Nõukogude võimu teostamist,
ükski halvale meelestatu tugevat seadust ärgu kahjustagu.
Lenini poolt kehtestatud
isalik seadus,
emalik seadus.
(Helinski 1994: 83–84).*

Väidan ka, et samas on sedalaadi kujundid suures osas siiski pärimusliku kontrolli nähtused, kuna kajastavad šamaani ja tema lähedaste arusaamu maailmast, milles nõukogude võim koos oma rajaja ja ikooni Leniniga olid pigem üleloomulikud kui maised jõud. Selliste jõududega suhtlemiseks kasutas šamaan spetsiaalseid abivaimi.

*Mikuluska Raudhobune,
tuhandet kiviinimest,
tuhandet raudvenelast,
kõigi masinate sündi,
tuhandet kivivenelast,
kõigi masinate eelseisvat sündi määrav,
tuhandet raudvenelast,
masinate liikumist kindlalt määrav,
nüüd seadust kehtestav.
Need on need jumalad, kes töötavad.
(Ibid.: 101).*

Mikuluska Raudhobune oli Tubjaku abivaim, kelle kompetentsi kuulusid just riigivõimu valdkonda kuuluvad küsimused. Seepärast iseloomustaski ta ennast:

*Mu nimi on Raudhobune,
nõukogude võimu ajal ilmunud.
(Ibid.: 30).*

Veelgi enam, ta ise oligi nõukogude võimu mütoloogiline kvintessents:

Kui ma olen selline, olen see, keda nimetatakse kogu nõukogude vägi (võim).
(*Ibid.*: 33).

Arvan, et Tubjaku Kosterkini poolt enesetsensuuri käigus loodud kujundid muutusid šamaanimaailma olulisteks komponentideks (*Mikuluska tunnistas: ma pole väike jumal (ibid.: 106)*). Milline vägi pidi nganassaanide arvates olema šamaanil, kelle üks peamisi abivaimu oli nõukogude võim?!

Viidatud kirjandus:

Helimski 1994 = *Таймырский этнолингвистический сборник*. Под редакцией Е. А. Хелимского. Выпуск первый. Материалы по нганасанскому шаманству и языку. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 1994.

Avalik tekst, tsensuur ja resonants

Maarja Lõhmus, maarja.lohmus@ut.ee

Esiteks käsitlen avalike tekstide “tootmise” normatiivset poolt ja avalike tekstide vastuvõttu, refleksiivset poolt.

Teiseks kõnelen resonantsiootusest, resonantsihirmust ja tsenseerimisest.

Kolmandaks vaatlen avalike tekstide vastuvõttu ja tsenseeritud tekstide vastuvõtu eripära. Huvi pakub avaliku teksti tootmise sovetiperioodi praktika ja sellele järgnenud 1990. aastate olukord: millised tekstid on ringlunud/ringlemas Eesti avalikkuses?

Enesetsensuurist Soomes Paasikivi-Kekkose liinil

Sirje Olesk, sirje@kirmus.ee

1. Kaasajal näeme järjest juhtumeid, kus kas nn riigi huvidest, tervest mõistusest või vastutustundest ajendatuna ajakirjanikud ja kirjanikud piiravad ise oma väljendusvabadust ega kirjuta nn tuleohtlikest asjadest. Praegu on see seotud islamiga, Kekkose-Soomes oli see seotud Nõukogude Liiduga.

2. Oma ettekandes üritan kirjeldada seda “Paasikivi-Kekkose” joone läbiviimise praktikat ja tulemusi. Kõneks tulevad kaks otsesest enesetsensuuri juhtumit: kirjastuse *Tammi* vabatahtlik loobumine Solženitsõni “Gulagi arhipelaagi” väljaandmisest ja kunagise kommunistist siseministri Yrjö Leino mälestuste tiraaži hävitamine samas kirjastuses (Jarl Hellemanni mälestused).

3. Minu ettekande põhiosa peaksid moodustama analoogsed näited, mis puudutavad eesti kirjanduse ja kultuuri representatsiooni vaadeldaval perioodil. Seda on kirjeldanud Ilmar Talve oma raamatus “Kolmas kodumaa” ja kogu see probleemide kompleks on kerkinud üles ka seoses U. K. Kekkose Eesti-visiidiga 1964. aasta märtsis. Seesuguse mõtteviisi viimane ja kõige ilmekam näide on väliseesti raamatute ärakorjamine müügiletilt Tuglase seltsi mardilaadal 1983. aastal, mida oma raamatus “Eesti jõudmine” nimetab T. H. Ilves. Kogu see probleemistik on väga tihedalt seotud väliseestluse poliitilise poolega, sest juurdub 1930. aastate hõimusõpruse aegadest.

4. Ettekande analüüsiv osa peaks sisaldama arutelu selle üle, mis tähendas niisugune enesetsensuur vormiliselt vabas Soomes, kus keelatu-lubatu piir oli märksa ebarelevantsem kui kõrval lõuna- või idanaabrite juures. “Gulagi arhipelaag” siiski ilmus, kuigi teises (väikeses) kirjastuses, nii nagu ilmusid ka Eesti ajalugu kirjeldavad raamatud ja muudki väljaanded, mida saab selgelt klassifitseerida nõukogudevastastena. Samas sunniti traditsiooniliselt parempoolsest ajalehest “Uusi Suomi” lahkuma ajakirjanik Esmo Ridala, kelle tegevus eesti asjade ajamisel oli muutunud võimudele tülikaks (Riho Grünthali suuline teade 11. X 2006). Missugune oli see vaimne õhustik, kus “reaalpoliitika” sund määras kõikide suurte kirjastuste ja väljaannete sõnavabaduse määra? Kuidas see saavutati? Millega ennast sealjuures õigustati (kui üldse tunti vajadust õigustuste järele)? Kuidas soomlased ise oma ajaloo sellele perioodile tagasi vaatavad?

“Ei ole rahvaluule!” Rahvaluulearhiivi laulukogu kujundamisest 1950.–1960. aastatel

Janika Oras, janika@folklore.ee

Teise maailmasõja järgseks ajaks olid vanema põlvkonna maainimesed, folkloristide põhilised koostööpartnerid, tänu kooliõpetusele, raamatutele ja meediale ilmselt üsna teadlikud rahvaluulest ja selle jäädvustamise tähtsusest. Koostöö folkloristidega andis neile võimaluse osaleda rahvuslike, oma rahva minevikukultuuri esindavate pärimuskogude loomisel. Vaatamata ühisele ideoloogiale ja intervjueeritavate / arhiivi kirjasaatjate püüdele folkloristide soove või juhiseid täita, on viimastel siiski olnud põhjust vajutada kinni salvestamisnupp, jätta rahvakoguja saadetud kirjanekud arhiveerimata või võtta käärid nende “puhastamiseks”. Selline praktika võiks mahtuda ‘tsensuuri’ mõiste alla. Kuna sedalaadi tsensuuri on põhjustanud koostöösapoolte erinev arusaamine sellest, mis on folkloor ja mis on väärt esindama rahva vaimset kultuuri pärimusarhiivi kogudes, võiks nähtust nimetada distsiplinaarseks tsensuuriks.

Vaatlen oma ettekandes folkloristidepoolse distsiplinaarse tsensuuri näiteid 1950.–1960. aastate arhiivitekstides. Kõik näited on seotud regilaule osanud eesti maanaistega. Näitevalik on küll juhuslik, ent see annab siiski võimaluse arutleda küsimuste üle, miks laulikute ja laulikute rahvakogujate arusaamad jäädvustamisväärses laulmistraditsioonist läksid lahku folkloristide omadest ning milliste valikute tulemusena on sündinud täna kasutatavad pärimusekogud.

Näidetes tulevad esile kaks “tsenseeritavat” valdkonda: trükistest pärit laulud ja nn omalooming, mis folkloristliku ‘autentse pärimuse’ mõiste alla ei mahtunud, ent mis mitmete esitajatele-rahvakogujatele on tundunud arhiivi sobiva materjalina. Põhjusi, miks (folkloristidepoolsetele võimalikele selgitustele vaatamata) sedalaadi tekste välja pakuti, võib olla mitmeid. Erinevate individuaalsete põhjuste taga või kõrval võib ühise taustana näha kultuuri üldist kirjalikustumist ja sellega seotud muutusi poeetilises loometraditsioonis, mis ei mahtunud kollektiivse suulise pärimuse ideaalmõiste raamidesse.

Kaudselt võiks tsensuurina tõlgendada repertuaari tihedat folkloristidepoolset valikusõela helisalvestamisel. Valik ei kattunud ilmselt mitte alati selle repertuaariga, millega laulikud ise oleksid end tahtnud avalikkuses ~ pärimusekogus esindada. Folkloristide kujundatud hierarhia tipus oli (vähemalt lauluoskajate puhul) ennekõike regilaul, siis lõppriimiline rahvalaul, laulikupoolsete kommentaaridena pigem laulude ajalooline kontekst kui nende tähendus esitajale. Jutuslalvestamise osas näib 1950.–1960. aastate Tartu ja Tallinna folkloristide praktika teatud määral erinevat.

“... ei kartnud Jumalat ega häbenenud inimesi”

Kristi Salve, kristi@folklore.ee

Pealkirjaks olev tsitaat pärineb Jeesuse mõistujutust, mis algab lausega: “Ühes linnas oli kohtunik, kes ei kartnud Jumalat ega häbenenud inimesi” (Lk 18:2). Nagu teadjad teavad, sai lesknaine soovitud otsuse kätte, ja seda tänu oma järelejätmatusele, mis sundis kohtunikku viimaks õigesti toimima. Mis sunnib inimest õigesti toimima ja mis hoiab valesti toimimast (kõnelemast, kirjutamast)?

Jätame kõrvale tsensuuri meile ajalooliselt tuntud kujul – M. Suigusaarest Glavlitini, olgu punase tindiga käsikirjas tehtu või tagantjärele teostatu, olgu siis kirjapandud sõna (käsikirjade, raamatute) hävitamise või autori represseerimise näol. Püüan vaadelda seda, miks ja mis moel inimene ise oma tegusid või nendest hoidumist, oma sõnu ja vaikimisi korrigeerib. Üks asi on muidugi hirm: inimene üldjuhul püüab mitte teha/öelda seda, millele järgneks karistus. Ka häbi, st õieti häbistamist, peaks pidama karistuseks. Aga mida peaks siis häbenema? Jätame kõrvale teised ajastud ja kultuurid ning püsigem Eestis ning tänapäevas. Võime nentida, et inimeste “häbilävi” on erineva kõrgusega.

Eesti sõna *häbi* on kahetähenduslik: ühelt poolt just see iseeneses tuntav, mis johtub enda poolt aktsepteeritud normide vastu eksimise tunnistamisest, teiselt poolt aga on see n-ö väline, täpsemalt on siingi tegu hirmuga – ja mitte politsei ega kohtuvõimu, vaid teiste inimeste arvamuse ees. Sel juhul on tegemist konformistliku häbiga.

Esimene häbi tähendus on kindlasti seotud südametunnistusega. Südametunnistus taas on seotud jumalakartusega: inimeste eest salatu on Jumalale teada. Seetõttu võib inimene tunda häbi, kui teda kiidetakse, kui ta sisetunne ütleb, et asi pole seda väärt või et see tegelikult on lausa laiduväärt.

Teises tähenduses häbi on survevahend, millega kollektiiv/enamus/võim inimest karistab. Eksijat häbistatakse verbaalselt, aga ta kannab ka häbimärki, ta seisab häbipostis, istub häbipingis; teatud aegadel ja kohtades otse füüsiliselt.

Kui inimese südametunnistus on puhas, siis ei tekita väljastpoolt lähtuv häbistamine mitte häbitunnet, vaid trotsi. Huvitaval kombel ilmneb selline paradoksaalne häbi tundmine kiitmise puhul ja pea püsti heitmine laimamise (samahästi kui häbistamise) puhul regilauludeski.

Ettekande aluseks oli tähelepanek, mille olin teinud (peamiselt Postimehe) netikommentaare lugedes. Nagu vist kõik on nõus möönma, on nendes kommentaarides valdavad negatiivsed tunded, mida väljendatakse mitmel moel – laussõimust pisut peenema pilkeni. Üllatavalt palju esineb siiski häbistamist. Hüüatust *Häbi!* kasutatakse riigi- ja omavalitsustegelaste, aga ka äri- ja kultuurivaldkonna tegijate suhtes, ja seda kohaldatakse nii kollektiividele kui indiviididele.

Netikommentaaries hüütakse *Häbi!* parteidele, riigikogule *in corpore*, omavalitsustegelastele (*Häbi, Ivi, häbi!*), ettevõtjatele (*Häbi kinnisvarahaidele*), ka n-ö avaliku elu tegelastele (*Häbi arstipaberitega Pikanile!*), kuid ajakirjanduski ei jää ilma (*Häbi toimetajatele, Häbi Postimehele!*). Kui inimene end (eeldustekohaselt) vähegi oma riigiga samastab, siis kaugeltki mitte ühekordne *Häbi Eestile!* peaks olema (ka) enese vastu suunatud.

See sunnib imestama ja juurdlema niisuguse nähtuse tagamaade üle. Kas on praktilise kõikelubatavuse tingimustes *Häbi!* hüüdmine pelgalt retooriline võte, mis küll näitab hüüdja negatiivset hinnangut kõnealusele isikule või ilmingule? Ehk aga on hüüdjatel lootust, et häbistatav tõesti häbenema hakkab ja oma tegusid (mis sageli on sõnad) kuidagi korrigeerima asub? Ei tea.

Tõlkes kaduma läinud või leitud. Enn Vetemaa “Eesti näkiliste välimääraja” tekstuaalsed mooned saksakeelses versioonis

Berk Vaher, berkvaher@gmail.com

Enn Vetemaa tuntumaid teoseid “Eesti näkiliste välimääraja” (1. trükk 1983) on teinud läbi sama kummastavaid metamorfoose kui mõned raamatus kirjeldatud näkid. On ju teos ise juba suurel määral kirjanduslik metamorfoos Matthias Johann Eiseni “Näki raamatust”; ning saksakeelsena on teksti mooned jätkunud. Kui 1985. aastal Saksa DVs avaldatud Günther Jänicke tõlkes “Die Nixen in Estland” kohtame vaid pisimuudatusi, siis kunstnik Kat Menschik on toda tõlget 2002. aasta väljaande “Die Nixen von Estland – Ein Bestimmungsbuch” tarvis tublisti kärpinud. Jaotan “tõlkes kaduma läinud” tekstiosad kolme rühma:

- nõukogude olustikuga seotud humoorikad vihjed ja toonase populaarteadusliku stiili ideoloogiliste finesside paroodilised liialdused – ilmsesti tänasele saksakeelsele lugejaskonnale liiga obskuursed;
- viited mitmetele eesti keeles ilmunud teostele ja autoritele, sealhulgas nt Kreuzwaldile ja Wiedemannile, keda võinuks käsitada kahe kultuuriruumi seostajatena, kuid kes ehk just seetõttu on eemaldatud, et suurendada Eesti eksootilisust “näkkide maana”;
- ebaselgeil põhjustel tehtud, kuid kohati üsnagi ulatuslikud kärped.

Niisiis on Menschik teataval määral toiminud tsensorina, kelle motivatsioon on küll ennekõike kunstiline, loojaminast lähtuv, – kuid tegutsedes kultuurikontekstis, mis teose kirjutamise kontekstist suurel määral erineb, on Menschik paratamatult mõnel määral ka ideoloogiline tsensor.

Samas on Kat Menschik väljajätteid küllaga kompenseerinud, varustades teose ligi 700 illustratsiooniga, mis rikastavad ettekujutust näkkide argielust ja loovad seoseid näkkide ning Euroopa kultuuriloo vahel. Eiseni käsitus vaenulikest olenditest ja Vetemaa uurimisobjektidest on saanud inimlike sookaaslastega võrdväärseid naised oma tarbimiskäitumise, harjumuste ja haigustega. Nõnda pole Menschiku versioon sugugi Vetemaa teksti vaesestav tsensuuriprodukt, vaid kunstilise lisaväärtusega tõlge laiemas, kultuurisemiootilises tähenduses – ja seejuures mitmetasandiline tõlge:

- sõnalisest keelest pildikeelde;
- nõukogude kultuurikontekstist Euroopa konteksti;
- meessoost vaateleja teadvusest naissoost samastuja teadvusse.

Küsimused ja küsitavused tekstimuutuste põhjendatuse osas mõistagi jäävad. Ent kui lisame sellele näkiraamatule ka Eiseni “tõlke” suulisest pärandist kirjalikku tekstikorpust ning Vetemaa tõlke folkloorikogumikust kirjandusteoseks, siis näeme, et Menschiku tekitatud mooned on (jällegi laiemas tähenduses) näkiteksti puhul pigem reegliski kui erandiksi. Milline on järgmine moone? Kas selle võiks tekitada püüd Menschiku versiooni eesti keelde tagasi tõlkida?

Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskuse aastakonverents “Tsensuur ja enesetsensuur”

1.–2. novembril 2006 Rõuge vallas Koke Külalistemajas

KOLMAPÄEV, 1. november 2006

10.30 Väljasõit Tartust Eesti Kirjandusmuuseumi eest

12.00 Saabumine Koke Külalistemajja Rõuge vallas

12.00–12.30 Registreerimine, majutamine, ennelõunakohv

12.30–14.30 Avamine

Maarja Lõhmus: *Avalik tekst, tsensuur ja resonants*

Sirje Olesk: *Enesetsensuurist Soomes Paasikivi-Kekkose liinil*

Berk Vaher: *Tõlkes kaduma läinud või leitud. Enn Vetemaa “Eesti näkiliste välimääraja” tekstuaalsed mooned saksakeelses versioonis*

14.30–15.30 Lõunapaus

15.30–17.30 Arvo Krikmann: *Delfist, Langist, leimist ja muust*

Kristi Salve: *“... ei kartnud Jumalat ega häbenenud inimesi”*

Tõnno Jonuks: *Eesti varasem ajalugu ajalehekommentaatorite teha?*

17.30 Kohvipaus

18.00–19.00 Janika Oras: *“Ei ole rahvaluule!” Rahvaluulearhiivi laulukogu kujundamisest 1950.–1960. aastatel*

Katre Kikas: *Vahendajad ja kohandajad. M. J. Eiseni rahvaluulekogu lugemisi*

19.00 Õhtusöök

20.00 *Eesti Kultuuriloo ja Folkloristika Keskus aastal 2006*

Artiklikogumiku “Võim & kultuur 2” esitlus

20.30 Saunaõhtu

NELJAPÄEV, 2. november 2006

8.30–9.30 Hommikusöök

9.30–12.00 Tiina Kirss: *Pidalitõbine tekst. Ohtlik kirjutamine ja selle peidupaigad Jaan Krossi loomingus*

Rutt Hinrikus: *Märkmeid elulugudest ja tsensuurist*

Janika Kronberg: *Tsensor “Suletud ümbrikus” sobramas*

Risto Järv: *Kammitsetud Kristian Jaak Peterson. Tsensoritöö ning tõlkija enesetsensuur Kr. Gananderi – Kr. J. Petersoni “Finnische Mythologie’s”*

12.00–13.00 Lõunapaus

13.00–15.30 Aado Lintrop: *Enesetsensuur ja mütopoeetiline tekstilooming nganassaani šamaanirituaalis*

Mare Kõiva: *Kontrollimehhanismid ja loitsud*

Anu Korb: *Traditsiooniline pärimusgrupp võimu haardes: vastuhakk ja kohanemine*

Liisi Laineste: *Huumori piirid Taani pilapildiafääris*

15.30 Lõpetamine

16.00 Väljasõit Koke Külalistemajja eest Tartusse